

Identifying the influence of Israiliyyat in Islamic Mysticism and Sufism

Yahya Nordini Agdam¹ , and Hasan Heidarzadeh Sardorood²

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam e Noor University, Tehran, Iran. Email: Agdam@pnu.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Payam e Noor University, Tehran, Iran. Email: hasanheidarzadeh@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received 31 March 2025
Received in revised form 14 August 2025
Accepted 14 September 2025
Available online 23 September 2025

Keywords:
Israelite,
Judaism,
Kab al-Ahbar,
Hadiths,
Islamic Mysticism and Sufism

ABSTRACT

Objective: To examine and identify the sources and factors behind the infiltration of Israiliyyat into Islamic mysticism in order to better understand the true nature of Islam and to help create the conditions for purifying the Islamic tradition from irrational and non-canonical superstitions and legends.

Method: Relying on historical investigations and the study of authentic sources of Islamic mysticism, this research analyzes the process through which Israiliyyat penetrated the Islamic sphere and traces the footprints of this influence within Islamic mysticism.

Results: The findings indicate that certain converts to Islam, groups of uninformed or ill-intentioned Muslims, and even the caliphal establishment played a fundamental role in spreading Israiliyyat. Beyond disseminating superstitions and anti-rational narratives, this influence facilitated the entry of ideas such as determinism, anthropomorphism, corporealism, fatalism, acceptance of oppression, permissiveness, and subservience to Jewish and Christian authority.

Moreover, Israiliyyat first entered the domain of hadith through fabricated and non-transmitted reports, then simultaneously infiltrated history, prophetic biography, and doctrines, and from there found their way into Islamic epistemic discourse, especially Sufism. These elements were incorporated into literary and mystical prose and poetry in forms such as divine sayings, stories of the prophets, prophetic traditions, and accounts attributed to spiritual masters.

Conclusions: Over time, Israiliyyat became widespread in Islamic mysticism and Persian literature, and many of its elements have turned into common beliefs and motifs, shaping Islamic intellectual discourse without due attention to their spurious origins. Therefore, identifying the origins of these motifs and critically evaluating their sources is an urgent necessity for refining Islam's mystical and intellectual heritage. Attention to authentic Islamic sources can also help distinguish valid religious teachings from distorted or infiltrated elements.

Cite this article: Nordini Agdam, Y. & Heidarzadeh Sardorood, H. (2025). Identifying the influence of Israiliyyat in Islamic Mysticism and Sufism. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (7), 1-19.

<https://doi.org/10.22034/api.2026.2090298.1780>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: Lorestan University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2090298.1780>

Introduction

Israiliyyat (plural of Isra'iliyya) is a term attributed to the Banu Isra'il (the Children of Israel), namely the descendants of the Prophet Jacob (Abu Shuhbah, 1413 AH: 12). In its lexical sense, the term refers to the body of reports transmitted from Jewish sources that appear in works of Quranic exegesis, history, and related fields (Umar, 2008, vol. 1: 91). From another perspective, Israiliyyat may be understood as narratives, legends, reports, or materials of Israelite provenance, or whose chain of transmission ultimately terminates in such a provenance, whether in a particular individual or a written source (Marifat, 1380 SH, vol. 2: 70).

The lexical meaning of Israiliyyat does not adequately capture the breadth of its technical usage. In terminological contexts, the concept expanded beyond specifically Israelite tales and legends and came to denote, more generally, a wide range of non-Islamic myths, stories, reports, and beliefs that entered the disciplines of Quranic exegesis, hadith, and Islamic historiography. The origin of these narratives and reports may be Jewish, Christian, or otherwise (Mohammad-Qasemi, 1378 SH: 89), and the application of the term Israiliyyat to all such materials is based on the principle of terminological predominance (taghlib) (Ma'rifat, 1380 SH, vol. 2: 71). Israiliyyat may have entered Islamic culture either through individuals from the People of the Book who converted to Islam or through Muslims who, for various motives, were interested in transmitting their stories and legends (Mohammad-Qasemi, 1378 SH: 89). Among these, converts from the People of the Book were particularly active, and the provenance of many Israiliyyat can be traced to their role in narrating accounts and interpreting Quranic stories and legal rulings during the first Islamic century (al-Masiri, 1999, pt. 14: 414).

The sources of most Israiliyyat are Jewish writings such as the Torah, the Talmud, the Psalms, and others, as well as Christian texts in the Gospels and their commentaries. The reason these materials are known under the rubric *Israiliyyat* is, first, that their primary wellspring lies in the written and oral culture of the Children of Israel and, second, that the volume of Christian reports is comparatively much smaller than the material transmitted from Jewish sources (Abu Shuhbah, 1413 AH: 14).

Method

Relying on historical investigations and the study of authentic sources of Islamic mysticism, this research analyzes the process through which Israiliyyat penetrated the Islamic sphere and traces the footprints of this influence within Islamic mysticism.

Results

The findings indicate that certain converts to Islam, groups of uninformed or ill-intentioned Muslims, and even the caliphal establishment played a fundamental role in spreading Israiliyyat. Beyond disseminating superstitions and anti-rational narratives, this influence facilitated the entry of ideas such as determinism, anthropomorphism, corporealism, fatalism, acceptance of oppression, permissiveness, and subservience to Jewish and Christian authority.

Moreover, Israiliyyat first entered the domain of hadith through fabricated and non-transmitted reports, then simultaneously infiltrated history, prophetic biography, and doctrines, and from there found their way into Islamic epistemic discourse, especially Sufism. These elements were incorporated into literary and mystical prose and poetry in forms such as divine sayings, stories of the prophets, prophetic traditions, and accounts attributed to spiritual masters.

Conclusions

A genealogy of the penetration of Jewish ideas (Israiliyyat) into Islamic history indicates that numerous domains of Islamic scholarship and culture have not remained unscathed by the entry of Israiliyyat or fabricated traditions. From the earliest period of Islam, the conversion of certain members of the People of the Book and the extensive cooperation that developed between some of these individuals and the caliphal apparatus and other centers of power facilitated the incorporation of many Jewish and Christian teachings into works of sira, tafsir, history, and hadith. From there, such materials found their way into doctrinal and epistemic texts, thereby overshadowing Islamic intellectual and religious discourse with the aforementioned superstitions and forgeries. Fair and unbiased assessments, the study argues, suggest that Sunni legal-theological schools, Islamic sects, and especially Sufism were most influenced by these reports. As a result, narrations transmitted by figures deemed suspect such as Abd Allah ibn Salam, Kab al-Ahbar, Ikrima, Abd Allah ibn Amr ibn al As, Abu Hurayra, Wahb ibn Munabbih, and others entered the canonical Sihah collections and, through this route, came to be treated as Prophetic hadith or as musnad reports traced to the Companions. This development, in turn, is said to have contributed to doctrinal and epistemic fragmentation among Muslims and to the spread of superstitions and legends viewed as inconsistent with the dignity and rationality expected of revealed religion. In this account, the only school that, in emulation of the Messenger of God, consistently and forcefully confronted such infiltrations and continually rejected them was the School of the Ahl al-Bayt and Alid Shiism.

As a final recommendation, the identification and critical examination of the sources and factors enabling the infiltration of Israiliyyat into Islamic culture and, subsequently, into mysticism and Sufism, is presented as an essential task. For the purpose of purifying the sacred domain of Islam from infiltrated forgeries and superstitions attributed to deceptive currents among the People of the Book, particularly in the era of the Companions and the Successors, this undertaking should remain a sustained and comprehensive priority for informed and truth-seeking Muslims, drawing upon the scholarly and practical model of the Infallibles (Ahl al Bayt).

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

جریان‌شناسی نفوذ اسرائیلیات در عرفان و تصوف اسلامی

یحیی نورالدینی اقدم^۱، حسن حیدرزاده سردرود^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور تهران، ایران. رایانامه: Agdam@pnu.ac.ir

۲. استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور تهران، ایران. رایانامه: hasanheidarzadeh@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: بررسی و شناخت مصادر و عوامل نفوذ اسرائیلیات در عرفان اسلامی به منظور شناخت حقیقت اسلام و فراهم کردن زمینه پاک‌سازی ساحت اسلام از خرافات و افسانه‌های غیرعقلانی و غیرشرعی.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۱	روش پژوهش: این پژوهش با تکیه بر بررسی‌های تاریخی و مطالعه مصادر اصیل عرفان اسلامی به جریان‌شناسی نفوذ اسرائیلیات در ساحت اسلام پرداخته و همچنین ردپای این نفوذ را در عرفان اسلامی پیگیری کرده است.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۲۳	یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که برخی اسلام‌آوردگان گروهی از مسلمانان ناآگاه یا مغرض و حتی دستگاه خلافت در گسترش اسرائیلیات نقش اساسی داشته‌اند. این نفوذ افزون بر نشر خرافات و داستان‌های ضدعقلی به ورود اندیشه‌هایی مانند جبر تشبیه تجسیم تقدیرگرایی ظلم‌پذیری اباحه‌گری و سلطه‌پذیری از یهود و مسیحیت انجامیده است. همچنین اسرائیلیات ابتدا از طریق احادیث موضوع و غیرمأثور وارد حوزه احادیث شده سپس به صورت هم‌زمان در تاریخ سیره و عقاید نفوذ کرده و از آنجا در گفتمان معرفتی اسلام به‌ویژه تصوف راه یافته است، این عناصر در قالب احادیث قدسی قصص انبیاء احادیث نبوی و روایات مشایخ وارد نظم و نثر ادبی و عرفانی شده‌اند.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۳	نتیجه‌گیری: اسرائیلیات به تدریج در عرفان و ادب فارسی رواج یافته و بسیاری از آنها امروزه به صورت باورها و مضامین رایج درآمدند به گونه‌ای که بدون توجه به مصادر مجعولشان بر گفتمان فکری اسلام تأثیر گذاشته‌اند. از این رو بازشناسی خاستگاه این مضامین و نقد منابع آنها برای پالایش میراث عرفانی و فکری اسلام ضرورتی جدی دارد. همچنین توجه به مصادر اصیل اسلامی می‌تواند زمینه تمایز میان آموزه‌های معتبر دینی و عناصر تحریف‌شده و نفوذی را فراهم سازد.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۰۱	
کلیدواژه‌ها: اسرائیلیات، آیین یهود، کعب الاحبار، احادیث موضوعه، عرفان و تصوف اسلامی	

استناد: نورالدینی اقدم، یحیی و حیدرزاده سردرود، حسن. (۱۴۰۴). جریان‌شناسی نفوذ اسرائیلیات در عرفان و تصوف اسلامی. *پژوهش‌های نوین در مطالعات علوم*

انسانی اسلامی، (۷) ۴، ۱۹-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2090298.1780>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2090298.1780>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

بیان مسئله

اسرائیلیات جمع «اسرائیلیه» واژه‌ای است که به «بنی اسرائیل» - فرزندان و اعقاب حضرت یعقوب - نسبت داده می‌شود (أبوشهبه، ۱۴۱۳ق: ۱۲). معنای لغوی این واژه، به مجموع اخبار منقوله از یهود در کتب تفسیر و تاریخ و غیر آن اطلاق می‌شود (عمر، ۲۰۰۸م، ج ۱: ۹۱). از جهت دیگر می‌توان اسرائیلیات را به معنای داستان، افسانه، روایت و یا مطالبی دانست که منشأ اسرائیلی دارد و یا سلسله سند آن، به چنان منشأیی ختم شود اعم از شخص یا کتاب (معرفت، ۱۳۸۰، ج ۲: ۷۰).

مفهوم لغوی اسرائیلیات، نمی‌تواند گستردگی مفهوم اصطلاحی این واژه را منعکس نماید؛ اسرائیلیات در بعد اصطلاحی، مفهومی وسیع‌تر از داستان‌ها و افسانه‌های اسرائیلی پیدا کرد و تقریباً به تمام افسانه‌ها، داستان‌ها، روایات و عقاید غیراسلامی تعمیم یافت که در حوزه‌های تفسیر، حدیث و تاریخ اسلامی وارد شده‌اند؛ منشأ این داستان‌ها و روایات، می‌تواند یهودی، مسیحی و یا غیر آن باشد (محمدقاسمی، ۱۳۷۸: ۸۹) و اطلاق واژه اسرائیلیات بر همه آنها از باب تغلیب است (معرفت، ۱۳۸۰، ج ۲: ۷۱). اسرائیلیات می‌تواند هم توسط افرادی از اهل کتاب که به اسلام گرویده بودند و یا مسلمانانی که به نقل داستان‌ها و افسانه‌های آنها علاقمند بودند، با انگیزه‌های مختلف، وارد فرهنگ اسلامی شده باشد (محمدقاسمی، ۱۳۷۸: ۸۹). در این میان، تازه مسلمانان اهل کتاب بسیار فعال بودند و منشأ بسیاری از اسرائیلیات به عملکرد آنها در قصص و تفسیر داستان‌ها و احکام قرآن در قرن نخست هجری باز می‌گردد (المسیری، ۱۹۹۹م، جزء ۱۴: ۴۱۴).

منشأ اغلب اسرائیلیات آثار یهودی اعم از تورات، تلمود، مزامیر و... همچنین متون و معارف مسیحی در انجیل و شروح آنهاست، و اینکه آن را به نام اسرائیلیات می‌شناسیم از آن جهت است که اولاً سرچشمه آنها به فرهنگ مکتوب و شفاهی بنی اسرائیل بازمی‌گردد؛ ثانیاً حجم روایات مسیحی به نسبت، بسیار کمتر از آن روایاتی است که از یهود وارد شده است (أبوشهبه، ۱۴۱۳ق: ۱۴).

پرسی ها و فرضیه های تحقیق

اسرائیلیات از جهت موضوع‌شناسی شامل: داستان‌ها، حکایات پادشان و پیامبران بنی اسرائیل، داستان‌های اقوام کهن و اسطوره‌های ملل سامی، پهلوانان و شخصیت‌های برجسته، موعظه‌ها، اخلاقیات، افکار منشعب از عرفان یهودی و مسیحی، و... است. این پژوهش، تلاشی است جهت پاسخ به پرسش‌های ذیل:

- کدام حوزه‌های معرفت‌پژوهانه را در تاریخ اسلام می‌توان جزء مهم‌ترین مسیرهای نفوذ اسرائیلیات به اسلام محسوب کرد؟
- در گستره تاریخ تصوف، کدام جنبه از اسرائیلیات، بیشتر مورد توجه جریان‌های صوفیانه قرار گرفته است؟
- با مطالعه مجموعه منابع اصیل درباره جریان‌شناسی ورود اسرائیلیات به اسلام، مفروضاتی نیز در ذهن شکل می‌گیرد؛ مهم‌ترین فرضیه‌ها به شرح ذیل است:
- همبستگی تاریخی و مضمونی اسلام و ادیان توحیدی به ویژه یهودیت در شبه‌جزیره عربی، سبب شده است از همان قرن نخست هجری، بسیاری از قصص و روایات عبرانی، به ساحت اندیشه مسلمانان ورود کند.
- قصص پیامبران، افسانه‌های مرتبط با آفرینش انسان و جهان، داستان‌های مرتبط با پادشاهان گذشته قوم یهود، جزء پرسامدترین اسرائیلیات در عرفان و تصوف اسلامی محسوب می‌شوند.

سوابق مطالعاتی و پیشینه تحقیقات مربوط به جریان‌شناسی ورود اسرائیلیات به اسلام

نحوه ورود روایاتی که منشأ آن قصص یا خرافات یا اعتقادات کاهنان و علمای یهود است و در میان علمای مسلمان به «اسرائیلیات» مشهور شده، همواره محل پرسش و جستجوی محققان علوم اسلامی بوده است؛ اهمیت جستجو در منشأ روایات منقول از افرادی که

تبار یهودی دارند (همچون کعب الاحبار) یا به افکار یهودیان تمایل داشتند (همچون عبدالله بن عمرو بن عاص) تا بدان حد است که اغلب متون تفسیری و پژوهش‌های اسلام‌شناسی، بخشی از مباحث خود را به اسرائیلیات و زمینه‌های نفوذ آنها در اسلام اختصاص داده‌اند. در چند دهه اخیر که دامنه مطالعات اسلامی، گسترش عمیق‌تر یافته، تحلیل روایات با منشأ اسرائیلی، جزء یکی از دغدغه‌های اسلام‌پژوهان بوده است، در همین زمینه علاوه بر چند کتاب - که البته قابل نقد و تحلیل محتوایی هستند - مقالات فراوانی نیز منتشر شده است؛ با این وجود، باید اذعان کرد که اغلب این مقالات جنبه روایی و توصیفی دارند و کمتر به حوزه «تحلیل» ورود کرده‌اند، به همین دلیل شمار مقالاتی که با صبغه تحلیلی به مبحث اسرائیلیات پرداخته‌اند چندان، پرشمار نیست؛ از میان مقالات قابل اعتنا در این حوزه می‌توان به «منابع اسرائیلیات در ادبیات فارسی» (امامی، ۱۳۵۲: ۵۶۱ - ۵۶۸)، «اسرائیلیات و زمینه‌های نفوذ آن به فرهنگ اسلامی» (محمدقاسمی، ۱۳۷۸: ۸۷ - ۱۰۳)، «مسلمانان صدر اسلام و اندیشه‌های اسرائیلی (پذیرش و انکار)» (غلامی دهقی، ۱۳۸۳: ۸۱ - ۱۲۸)، «اسرائیلیات در کتاب‌های تفسیری و تاریخی» (جعفری، ۱۳۸۶: ۴۳ - ۸۰)، «علل و زمینه‌های گرایش به اسرائیلیات از نظر برخی اندیشمندان مسلمان» (میرنورالهی، ۱۳۹۲: ۱۴۳ - ۱۶۲) و «تأثیر اسرائیلیات بر چگونگی انعکاس قصه آفرینش آدم در متون منشور عرفانی فارسی (از قرن پنجم تا پایان قرن هفتم)» (قاسم نیا و سلطانی کوهبنانی، ۱۳۹۶: ۸۵ - ۱۱۴) اشاره کرد.

جریان‌شناسی نفوذ اسرائیلیات در عرفان و تصوف اسلامی

درباره جریان‌شناسی نفوذ اسرائیلیات در تصوف اسلامی، نمی‌توان به سادگی، آن را فقط به جعل و تزویر اهل کتاب و مسلمانان منافق نسبت داد و از زمینه‌های مهمی که درون فرهنگ اسلامی سبب گسترش آن روایات شده است، غافل بود؛ برخی از دلایل اصلی نفوذ اسرائیلیات در عرفان و تصوف اسلامی را می‌توان در موارد ذیل خلاصه کرد:

- این حقیقت بارها از سوی قرآن و رسول‌الله مورد تأکید قرار گرفته است که آیین اسلام ادامه و مکمل آیین‌های پیشین اعم از یهود و مسیحیت است؛ هرچند احکام اسلام تا به آن حد از تکامل رسیده است که به نسخ احکام یهود و مسیحیت و سایر ادیان ماقبل می‌انجامد؛ این زمینه، در بین مسلمانان این فرض را به‌وجود آورد که قصص عهدقدیم و قصص قرآن از منشأی واحد سرچشمه می‌گیرند به عنوان مثال، ابراهیم مذکور در تورات با حضرت ابراهیم (ع) که در قصص انبیاء و قرآن کریم آمده است، یکی هستند و این درباره سایر پیامبران، اصحاب کهف و... نیز تسری یافت؛ علاوه بر آنکه میان بسیاری از معارف دینی یهود و اسلام مشابهات و مقارناتی وجود دارد نظیر روز رستاخیز، عذاب قبر، نام اعظم الهی، و... (المسیری، ۱۹۹۹م، جزء ۱۴: ۴۱۴). به همین دلیل است که شواهد تاریخی نشان می‌دهد پس از ظهور اسلام، برخی از صحابه، پس از آنکه رسول خدا (ص) کتاب، حکمت و آیات الهی را برای آنها باز خوانده و تعلیم می‌داد، هنوز به تحصیل نزد اهل کتاب ادامه می‌دادند و در محافل علمی و درسی یهودیان حاضر می‌شدند (السیوطی، ۱۳۷۷ق، ج ۱: ۹۰).
- قرآن کریم اگرچه به نكوهش یهودیان به جهت خیانت، دروغ و ظلم آنها می‌پردازد، اما در مواردی تورات و انجیل را کتبی از جانب خداوند و متونی برای هدایت انسان‌ها معرفی می‌کند؛ چنانکه در آیات (آل عمران: ۳ و ۴)، (مائده: ۴۴)، (شعرا: ۱۹۶ و ۱۹۷)، (فرقان: ۳۵) و... این موارد دیده می‌شود. با این وجود، تصریحات فراوانی نیز بر تحریف و تبدیل تورات و انجیل در قرآن دیده می‌شود؛ روایاتی نیز از پیامبر (ص) و ائمه (ع) مبنی بر تحریف ادیان یهود و مسیحی وارد شده است؛ حتی خود یهودیان نیز امروزه بر تحریفاتی در تلمود و تورات قائل هستند (قدح، ۲۰۰۱م: ۳۶۰). با این همه، بسیاری از اهل کتاب در صدر اسلام، حتی در نظر تازه مسلمانان، افرادی دانا و آگاه محسوب شده و محل مراجعه برخی صحابه بودند؛ چنانکه جهت شناخت اصحاب رس، اقوام عاد و ثمود، نام اصحاب کهف، رنگ سگ آنها، تعداد آنها، نوع چوب عصای حضرت موسی، نام مرغانی که خدا برای حضرت ابراهیم زنده نمود، نام درختی که در میقات حضرت موسی وجود داشت، و مواردی از این قبیل، تازه مسلمانان اهل کتاب و برخی از کاهنان یهودی، محل توجه و مراجعه برخی مسلمانان بودند (المسیری، ۱۹۹۹م، جزء ۱۴: ۴۱۵).
- در قرآن کریم آیاتی دیده می‌شود که مورد سوء استفاده افراد مغرض و ناآگاه قرار گرفته و آنها را جوازی برای مراجعه به اهل کتاب برای فهم معارف اسلامی می‌دانستند؛ از جمله آیه ۹۴ سوره یونس، آیات ۴۳ و ۴۴ سوره نحل و... در این آیات، صراحتاً عبارات «پرسیدن از آگاهان» و «پرسیدن از اهل کتاب» بیان شده است، اگرچه در تفسیر معصومین (ع) و بسیاری از مفسران آگاه این عبارات،

کنایه و از باب «ایاک اُنی و اسمعی یا جاره» است (معرفت، ۱۳۸۰، ج ۲: ۸۲)؛ با این وجود، بسیاری از تازه مسلمان های بسیط اندیش و اغلب اسلام آوردگان روزگار خلافت ابوبکر و عمر و عثمان - بویژه آنها که پیشینه اهل کتاب داشتند - ظاهر آیات فوق را دستاویزی برای ترویج افکار غیر اسلامی و روایات اهل کتاب در فرهنگ نوپای اسلامی نمودند.

- علاوه بر آیاتی که گفته شد، برخی احادیث کنایی و بدتر از همه، احادیث جعلی و موضوعات، از دوره معاویه به بعد در جامعه اسلامی رواج یافت که بهره گیری از معارف محرف بنی اسرائیل را مجاز می شمردند؛ تأکید بر احادیثی همچون «حدثوا عن بنی اسرائیل ولا حرج» در میان اهل سنت، جوازی برای مراجعه به اهل کتاب و نقل اسرائیلیات محسوب می شد و فرصت مناسبی برای کج اندیشان و مغرضانی همچون «عبدالله بن عمرو بن عاص»، «کعب الاحبار»، «ابوهریره» و... پدید آورد تا هرچه دوست دارند و مورد قبول خود آنهاست به نام خدا، پیامبر و معارف اسلامی نشر داده و فرهنگ اسلامی را دچار تشمت نمایند (طباطبایی، ۱۳۷۹: ۱۳۶). البته محدثان آگاه شیعه و اهل سنت، نظایر این احادیث را کنایه از مبالغه در رسوایی اهل کتاب می دانند؛ این تعبیر، نوعی کنایه است که دلالت بر گستردگی مطلق دارد خواه نیک باشد و خواه بد؛ که «تحدث» به معنای روایت و نقل خبر از آنان نیست بلکه بر مبنای حدیثی از «بخاری»، معنا کاملاً روشن می شود: «هرچه درباره بنی اسرائیل بگوئید جا دارد زیرا شما هرچه درباره آنها بگوئید و فکر کنید عجیب است، باز هم چیزهای عجیب تر در آنان یافت می شود» (البخاری الجعفی، ۱۴۲۲ق، ج ۴: ۱۷۰). یعنی هر پستی، کجی و نادرستی ای که درباره آنان بگوئید، صحیح است زیرا آنان پست تر از آن هستند که مردم گمان می کنند (معرفت، ۱۳۸۰، ج ۲: ۸۳).

- در صدر اسلام، پیامبر از نقل و انتشار روایات اسرائیلی، به شدت جلوگیری می نمودند؛ این ممنوعیت، تنها به نقل سخنان آنها محدود نبود بلکه استنساخ از کتاب هایشان را نیز شامل می شد به همین دلیل، هیچ کدام از صحابه، این جسارت را در خود نمی دیدند که بخواهند از کتاب های آنها استفاده کنند یا برای پرسش از معارف اسلامی به اهل کتاب رجوع کنند؛ سیاست سنجیده پیامبر (ص) در عدم رجوع به اهل کتاب، در تمام طول حیات ایشان، دوران خلافت ابوبکر و بخشی از دوره خلافت عمر ادامه داشت؛ اما از آن پس، بنابه دلایل مختلف، اعم از گسترش فتوحات اسلامی، گروش ملت های دیگر به اسلام و برخی سیاسی کاری های دستگاه خلافت، کم کم دروغ ها و مطالب نادرست اهل کتاب در میان مسلمانان رواج یافت و هر لحظه با گسترش حوزه اسلام، دامنه آن نیز گسترده تر گردید؛ در عصر رسول الله از بزرگان یهود جز عبدالله بن سلام، یامین بن عمیر بن کعب النضری، یامین اسرائیلی، مخیریق، کعب بن سلیم القرظی، رفاعه القرظی، و جیبی بن اخطب به اسلام نگرویده بودند (القیومی، ۱۴۱۵ق: ۲۰۳ و ۲۰۴). اما در ادوار بعدی، اسلام آوردن بسیاری از یهودیان و مسیحیان سرشناس نیز مزید بر علت شد چنانکه حضور افرادی همچون کعب الاحبار و تمیم داری و... بعنوان بازوی مشورتی دستگاه خلافت عمر و عثمان و رواج قصه گویی در مساجد، بر دامنه نفوذ اسرائیلیات افزود، به طوری که دهه دوم پس از وفات پیامبر را می توان عصر رواج اسطوره ها، افسانه ها و اسرائیلیات دانست؛ اغلب محققان بر این نظر هستند که: «بدعت قصه گویی در اواخر خلافت عمر اتفاق افتاد» (معرفت، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۱۱).

- استقلال اسرائیلیات بعنوان قصص و حکایات تفصیلی داستان های مذکور در قرآن، چندان نیاید بلکه با قدرت گیری عناصر منافق و راویان یهودی و مسیحی الاصل، سبب شد اسرائیلیات در حساس ترین حوزه علوم قرآنی یعنی «تفسیر قرآن» وارد شده و در کمتر از یک سده، با قدرت گیری جریان نقلی - بجای جریان های عقلی و استدلالی - بسیاری از منقولات جعلی، خلاف عقل و منطق و شائبه برانگیز در تفاسیر ورود پیدا کنند و از آن مسیر، جریان فکر و اندیشه و فرهنگ اسلامی را تحت الشعاع قرار دهند؛ رجوع به اهل کتاب، در سراسر عصر اموی با شدت ادامه یافت و رویکرد جعل حدیث، با قدرت در خدمت دستگاه خلافت نامشروع اموی درآمد و نشر اسرائیلیات را نیز وجهه همت خود قرار داد؛ آنچه در قرآن به صورت موجز و با اشارات مختصر و در خدمت اخلاق و تنبیه انسان مطرح شده بود چنان توسط روایات اسرائیلی شاخ و برگ داده شد که این افزوده ها، در کمتر از دو سده، به حقیقت غالب در میان جوامع و فرق اسلامی تبدیل شدند، و به نحوی تشدید شده، در جریان های فکری و معرفتی اسلام اعم از تصوف و... نفوذ کردند و تا به امروز نیز به حیات خود ادامه داده اند؛ کنار زده شدن عنصر مهم و اساسی ائمه اطهار (ع) از کانون قدرت سیاسی جهان اسلام، فرصت بی مانندی را برای جریان های معارض و معاند با اسلام ناب محمدی فراهم ساخت که برخی تازه مسلمان های اهل کتاب نظیر کعب الاحبار و عبدالله بن سلام و... بخواهند با نشر داستان های پر طول و تفصیل یهودیان یا مسیحیان، به خیال خود، تفصیل اشارات موجز قرآن را مطرح نمایند؛ به همین دلیل درباره اشاراتی هر چند مختصر از زندگی پیامبران در قرآن، انبوهی از ماجراها و داستان های بعضاً

مخالف عقل و منطق با منشأ یهودی و مسیحی توسط قصه پردازان روایت می‌شد که متاسفانه در کتاب‌های حدیث و قصص و تاریخ اسلام وارد گردیده است.

نفوذ اسرائیلیات در عرفان و تصوف اسلامی و عمده موضوعات آن

اسرائیلیات، مجموعه‌ی پرطول و تفصیلی از داستان‌ها، اساطیر، روایات و اندیشه‌های غیر اسلامی - اغلب یهودی - است که از قرن نخست اسلام، توسط چهره‌های سرشناس و بعضاً مشکوک در حوزه‌های مختلف حدیث، تفسیر، تاریخ، سیر و... ورود پیدا کرده است؛ مطالعات تاریخی نشان می‌دهد که فارغ از برخی چهره‌های ناشناس، مراجع اصلی پخش اسرائیلیات در جوامع اسلامی، هفت نفرند:

- حصین بن سلام بن حارث اسرائیلی بنی قینقاع که دوسال پیش از وفات پیامبر (ص) اسلام آورد و آن حضرت، او را عبدالله نامید.
- ابورقیه تمیم بن اوس بن حارثه داری لخمی فلسطینی نصرانی که پس از جنگ تبوک اسلام آورد.
- کعب بن ماتب بن هینوع حمیری ذی کلاع یهودی که پس از وفات رسول‌الله (ص) در سال‌های اول خلافت عمر اسلام آورد؛ با تبلیغات دستگاه خلافت و تازه مسلمانان اهل کتاب به «کعب‌الاحبار» و «کعب‌الحبر» بخاطر تعظیم و تکریم علمش در متون عبرانی، معروف گردید (الفیومی، ۱۴۱۵ق.:. ۲۰۴).

- عاص بن عمرو بن العاص که پیش از پدرش عمرو، اسلام آورد و پیامبر او را عبدالله نامید.
- عبدشمس بن صخر مکنی به ابوهیره که پس از جنگ خیبر اسلام آورد و پیامبر او را عبدالله یا عبدالرحمان نامید.
- وهب بن منبه بن کامل بن سیح بن ذی‌کناز الابناوی الیمانی الصنعانی الذماری، در عصر عثمان در سال ۳۴ق. متولد شد و در سال ۱۱۰ق. یا ۱۱۴ق. درگذشت (المتقی الهندی، ۱۴۰۱ق.، ج ۲: ۵۴۱). او را بزرگ‌ترین عامل نشر اسرائیلیات در اسلام می‌دانند و از وی نقل کرده‌اند: «قرأت من کتب الله تعالی إثنين وسبعین کتاباً» (علی، ۴۲۲ق.، ج ۱: ۸۴) نگارش دو کتاب «قصص الأنبياء» و «قصص الأخیار» به وی منسوب است (الزرکلی الدمشقی، ۲۰۰۲م.، ج ۸: ۱۲۵).

- محمد بن کعب بن سلیم بن اسد قرظی مدنی
  - برخی «عبدالملک بن عبدالعزیز بن جریج رومی» (متوفی ۱۵۰ق.) را نیز بر این هفت تن افزوده‌اند.
- سه نفر نخست سابقه‌ی کتابی بودن دارند: عبدالله بن سلام و کعب‌الاحبار سابقه یهودیت و تمیم بن اوس سابقه مسیحیت دارند؛ وهب، محمد بن کعب و ابن جریج اگرچه در محیط اسلامی زاده شدند اما نیاکانشان اهل کتاب بودند و عبدالله بن عمرو و ابوهیره از شرک به اسلام گرویدند (معرفت، ۱۳۸۰، ج ۲: ۸۴).

افراد دیگری همچون «نوف البکالی پسر همسر کعب‌الاحبار»، «عبید بن شریه جرهمی»، «محمد بن السائب الکلبی»، «أبوالمنذر هشام بن محمد بن السائب الکلبی»، «عکرمه بن ابوجهل» را نیز در نشر اسرائیلیات و قصه‌های یهودی و مسیحی در عصر صحابه و تابعان بی‌تأثیر ندانسته‌اند (علی، ۱۴۲۲ق.، ج ۱: ۸۳) و (جعفریان، ۱۳۶۹: ۱۲۷ - ۱۲۹).

در دوران خلافت ابوبکر، عمر و عثمان و بویژه دوران اموی تا پیش از «عمر بن عبدالعزیز» سیاست منع تدوین حدیث، به شدت در حال اجرا بود (طباطبایی، ۱۳۷۹: ۹۶). سیاست حاکم، این کار را با شدت دنبال می‌کرد و به همه یاران و وابستگان خود در شهرهای دیگر فرمان داد که از افشای احادیث رسول خدا (ص) جلوگیری کنند؛ از آن هنگام به بعد، بزرگان صحابه و متمایلان به تفکر علوی، در مدینه محصور شدند و تنها نزدیکان به دستگاه خلافت حق صدور فتوا یافتند و جز آنان هیچکس اجازه فتوا دادن نداشت مگر کسانی که در مسیر فرمانروایان و حاکمان حرکت می‌کردند و حکومت و سیاست آنان را ستوده و آن را تحکیم می‌کردند؛ از دیگر شیوه‌های نادرست آن روزگار، این بود که تفسیر قرآن و پرسش از معانی آیات الهی را ممنوع ساختند (عاملی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۴۲ - ۴۷). با این وجود، عوامل نشر اسرائیلیات، با پشتوانه‌ی دستگاه خلافت، مجعولات و محرفات خود را بدون منع و اشکال، نشر می‌دادند و از این طریق، مستقیم یا غیرمستقیم، به اهداف دستگاه خلافت که کنترل اوضاع اجتماعی اسلام و هموار سازی مسیر حکمرانی بر مردم بود، یاری می‌رساندند؛ جریان قصه خوانی، که توسط عوامل نشر اسرائیلیات در بطن جامعه اسلامی ترویج می‌شد برای قرن‌ها، مایه‌های اصلی و اساسی خود را از منابع یهودی و مسیحی تأمین می‌کردند (محمدقاسمی، ۱۳۷۸: ۹۸). این جریان با ترویج بافته‌های خود تحت عنوان حقایق الهی و مسلمات تاریخی و اعتقادی، تأثیری دیرپا بر فرهنگ اسلامی گذاشتند و با نشر عقایدی که ریشه در آموزه‌های اهل کتاب داشت همچون اندیشه‌ی

«جبر»، «تجسیم»، «تشبیه» و... (ابن کثیر القرشی البصری، ۱۴۱۹ق، ج ۷: ۹۱) مصائب بسیاری را بر عالم اسلام تحمیل کردند که تا همین امروز نیز گریبان گیر جوامع اسلامی است (دشتی، ۱۳۸۲: ۴۰).

عمده ترین موضوعات اسرائیلیات که بنحوی در فرهنگ اسلامی، و نحله های فکری آن بویژه عرفان و تصوف ورود پیدا کرده، و حتی در ادبیات فارسی نیز می توان نمونه های متعدد آن را سراغ گرفت، موارد ذیل است:

- قصه هاروت و ماروت و اسرائیلیات درباره سایر فرشتگان رانده شده
- اسرائیلیات درباره ابلیس
- روایات اسرائیلی درباره مخلوقات مسخ شده
- روایات اسرائیلی درباره بنای کعبه، بیت الحرام و حجرالاسود
- تابوت عهد
- ماجرای قتل جالوت به دست داوود
- داستان های آفرینش جهان و کائنات
- داستان آفرینش آدم و حوا، رانده شدن آنها از بهشت، نسبت شرک به آن دو و...
- درباره بزرگی اجسام مردمان دنیای قدیم همچون «عمالیق»، «عوج بن عنق» و...
- درباره «تیه»
- درباره مائده ای که برای قوم یهود از آسمان فرستاده شد.
- درباره کیفیت ماجرای گفتگوی موسی و خداوند و سایر موضوعات دخیل در نحوه رؤیت خداوند
- اسرائیلیات درباره الواح تورات
- خرافات درباره دانش، قدمت و اسرار قوم بنی اسرائیل
- اسرائیلیات درباره حضرت نوح، کشتی نوح و طوفان بزرگ
- اسرائیلیات درباره حضرت یوسف، دلایل طول کشیدن حبس آن حضرت و...
- اسرائیلیات درباره حضرت لوط و ادعای نادرست زنا کردن دخترانش با وی و...
- اسرائیلیات درباره کیفیت شجره طوبی
- اسرائیلیات درباره اصحاب کهف
- اسرائیلیات درباره ذوالقرنین
- اسرائیلیات درباره یاجوج و ماجوج
- اسرائیلیات درباره بلقیس ملکه سبأ
- اسرائیلیات درباره ابراهیم و آزر و ذبیح بودن اسحاق بجای اسماعیل و...
- اسرائیلیات درباره داستان الیاس نبی
- اسرائیلیات درباره داوود نبی، صدای خوش او، زره سازی وی، و نسبت ناروای زنا به او و...
- اسرائیلیات درباره سلیمان نبی
- اسرائیلیات درباره ایوب نبی و ابتلای او به انواع بلیات و کرم افتادن بدن او، و...
- اسرائیلیات درباره ارم ذات العماد
- روایات اسرائیلی درباره عمر دنیا
- اسرائیلیات درباره خلق خورشید و ماه
- اسرائیلیات درباره کوه قاف
- اسرائیلیات درباره زلزله آخر الزمان
- اسرائیلیات درباره تفسیر ن، و القلم

- اسرائیلیات درباره کرسی و عرش و تجسیم خداوند
- پژوهشگران مسلمان، در تقسیم‌بندی اسرائیلیات، جنبه‌های مختلفی را مدنظر قرار داده‌اند؛ این تقسیمات، شامل سه دسته عمده است:
- تقسیم اسرائیلیات به صحیح و ضعیف و موضوع
- تقسیم به مواردی که مخالف یا موافق شریعت اسلام است یا شریعت در مقابل آنها سکوت کرده است.
- تقسیم به مواردی که مربوط به عقاید یا احکام یا مواظ و حوادث و پندهاست (ذهبی، ۱۴۰۵ق: ۴۷ - ۵۴).

هر یک از موارد فوق، جنبه متداخل دارند و درون خود تقسیمات فرعی بیشتری دارند؛ هر سه دسته فوق، اگرچه در میان برخی از پژوهشگران اهل سنت، مورد پذیرش قرار گرفت، اما به نظر می‌رسد بررسی اسرائیلیات از منظر موارد مخالف یا موافق شرع و مسکوت عنه، بهتر و رساتر است و مورد پذیرش مفسران و علمای شیعه نیز قرار گرفته است (معرفت، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۲۰). موارد موافق با شرع، آن دسته از اسرائیلیات هستند که در قرآن یا احادیث صحیح یا شرع اسلام، تصریحی بر ورود آن در اسلام دیده شود چنانکه مثلاً در احادیث معتبر تذکر شده است مصاحب حضرت موسی، خضر نبی بوده است یا اینکه تمام انبیاء به توحید فراخوانده اند؛ موارد مخالف با شرع، آن مواردی هستند که عصمت انبیاء را نفی کنند چنانکه در داستان‌های منسوب به داوود، یوسف و سلیمان در تورات دیده می‌شود، یا اینکه ذبیح، اسحاق بوده است و نه اسماعیل (ع) یا آنچه از تجسیم خداوند در تورات، مذکور است (باطنی، ۱۳۸۹: ۶۱). موارد مسکوت‌عنه همچون آن اسرائیلیات که درباره امت‌های قدیم آمده است و در قرآن، شریعت اسلام و احادیث صحیح، سخنی در آن باره گفته نشده است؛ این موارد اخیر را مسلمانان نه تکذیب می‌کنند و نه تصدیق (أبوشهبه، ۱۴۱۳ق: ۱۰۶ - ۱۰۸).

از لحاظ مرحله‌شناسی نفوذ اسرائیلیات در اسلام باید گفت در نخستین مرحله، اسرائیلیات با طول و تفصیل بسیار، در احادیث موضوع و مجعول منقول از کعب‌الاحبار، وهب بن منبه، عبدالله بن سلام، تمیم داری و سایرین رواج پیدا کرد و دهان به دهان، گسترش یافته و در هنگام تدوین کتب حدیث، در اغلب منابع روایی اهل سنت از جمله صحاح سته وارد شد؛ در مرحله دوم، این مجعولات در متون تفسیری بازتاب پیدا کرد؛ بخش اعظم اسرائیلیات در تفاسیری از جمله تفسیر «مقاتل بن سلیمان»، «تفسیر طبری»، «درالمنثور سیوطی» (معرفت، ۱۳۸۰، ج ۲: ۱۲۸ - ۱۳۸)، «کشاف زمخشری»، «معالم التنزیل بغوی»، «تفسیر کبیر فخر رازی»، «کشف الاسرار میبیدی» «مدارک التنزیل ابوالبرکات نسفی»، «الجامع لأحكام القرآن قرطبی»، «تفسیر ابن‌الکثیر» (دستی، ۱۳۸۲: ۴۲)، «الهدایه إلی بلوغ النهایه ابومحمد القیس القیروانی» (الذهبی، ۱۳۹۶ق، ج ۲: ۶۲۷)، «ینبوع الحیاه حجت‌الدین الصقلی المکی» (همان، ج ۲: ۶۴۸)، «تفسیر کتاب الله العزیز هود بن محکم الهواری الإباضی» (همان، ج ۲: ۸۱۸)، «لباب التأویل فی معانی التنزیل علاء‌الدین الخازن» (أبوشهبه، ۱۴۱۳ق: ۱۳۹)، «الکشف والبیان الثعلبی» (علی، ۱۴۲۲ق، ج ۱۲: ۱۴۱) و... انتشار پیدا کرد؛ در مرحله سوم آنچه در تفاسیر قرآن از اسرائیلیات وارد شده بود، در کتب تاریخ، سیره و عقاید و از آن طریق، در بسیاری از متون عرفانی و صوفیانه و در آثار ادب فارسی و عربی گسترش یافت به گونه‌ای که نظم و نثر ادبی و عرفانی را مشحون از روایات اسرائیلی نمود.

اشخاص سرشناسی از علمای اسلام، به ویژه از عصر تابعان به بعد (الذهبی، ۱۳۹۶ق، ج ۱: ۹۷) در طول تاریخ به نشر اسرائیلیات مشهور شده‌اند؛ «ابوعبدالله واقدی» (۱۳۰ - ۲۱۷ق) از تاریخ و سیره نگارانی است که به نشر اسرائیلیات و خرافات اهل کتاب شهره بوده است (درویش، ۱۴۱۵ق، ج ۶: ۴۶۰). چنانکه همین سخن درباره «ابوجعفر محمد بن جریر طبری» (متوفی ۳۱۰ق) «أبی إسحاق الزجاج» (متوفی ۳۱۶ق) و «أبوعلی الفارسی» نیز صادق است به نحوی که در نقل روایات مختلف، بدون دقت در اصالت یا صحت محتوای آنها بویژه از مصادر اهل کتاب، فروگذار نبوده‌اند (ابن‌عاشور التونسی، ۱۹۸۴م، ج ۱: ۱۶). درباره «ابونضر محمد بن سائب کلبی» (متوفی ۱۴۶ق) نیز گفته می‌شود در گسترش روایات اسرائیلی، بی تأثیر نبوده و از طریق او در تفاسیر غرب آفریقا نظیر «تفسیر یحیی بن سلام» این روایات، منتشر شده است (طرهونی الکعبی السملی، ۱۴۲۶ق، ج ۲: ۵۶۱).

علمای متأخر نیز با استناد به منابع مختلف تفسیری و تاریخی متقدم، در نقل اسرائیلیات، تنها به لفظ «روی» (= روایت شده) یا «نقل» (نقل شده) بسنده می‌کردند و به نشر آن سخنان، اقدام می‌نمودند (الأنجری الفاسی الصوفی، ۱۴۱۹ق: ۳۴). بطوری که بسیاری از روایات حتی معارض با نص صریح قرآن کریم و مخالف با عصمت انبیاء - نظیر داستان داوود و اوریا - نیز در برخی متون تفسیری، تاریخی و عرفانی وارد شده است (المکی الناصری، ۱۴۰۵ق، ج ۵: ۳۳۰). در حالی که بنا به نظر برخی از بزرگان اهل سنت، تنها زمانی مجاز به نقل

اسرائیلیات هستند که قرآن، سنت و احادیث آن را تصدیق کرده باشند و در این هنگام است که می‌توان این منقولات را معتبر و قابل اعتماد دانست (ابن کثیر القرشی البصری، ۱۴۰۸ق، ج ۱: ۷).

جریان‌شناسی اسرائیلیات در عرفان و تصوف اسلامی

در قرون اول و دوم تاریخ اسلام، گروهی از مفسران، علمای کلام و محدثان، تأثیر مهمی در ورود و نقل اسرائیلیات به ساحت فکر و عقاید اسلامی داشتند (حاج منوچهری، ۱۳۷۷، ج ۸: ۲۹۱) و سپس از طریق کتبی همچون «سیره ابن اسحاق»، «تفسیر طبری»، «تفسیر ابن کثیر»، صحاح سته و... بخش مهمی از آراء و عقاید اسلامی را تحت تأثیر قرار دادند، این تأثیر تا به حدی است که بخش اعظمی از تلمیحات مذهبی و روایی در عرفان اسلامی، رابطه‌ای مستقیم یا غیر مستقیم با اسرائیلیات دارد؛ چنانکه درباره خلقت آدم (ع) و نقش ابلیس در طول این ماجرا، به خلاف آموزه‌های قرآنی، بسیاری از رهیافت‌های عبرانی، با روایات اسلامی، در هم آمیخته است (ابراهیمی جویباری، ۱۳۸۹: ۱۰۵ - ۱۲۲). نظیر همین تداخلات است که سبب شده در طول تاریخ اسلام، یکی از وظایف اصلی ائمه (ع) و علمای شیعه، مبارزه با آموزه‌های خرافی و بدعت آمیز اسرائیلیات باشد (جعفریان، ۱۳۸۴: ۳۰۰ - ۳۰۷).

بسیاری از بزرگان تصوف که در عصر تابعین و پس از آن، در حوزه کلام اسلامی نیز صاحب نظر بودند، تحصیلات مکتبی و مدرّسی داشته و در مساجد حلقّات درس و بحث تشکیل می‌دادند؛ همچنین از آنجا که در عرفان و تصوف، تأویل خیالی و ذوقی گزاره‌های قرآنی همراه با توجه به جنبه‌های روحانی مدنظر بود (نویا، ۱۳۷۳: ۵۷)، اسرائیلیات بدون نقد و موشکافی دقیق، در کلام و آرای بزرگان تصوف بروز و نمود یافت و در تفسیرات عرفانی و کتب صوفیانه، شاخ و برگ‌های بسیار پیدا کرد و توسط مریدان و پیروان مشایخ، باز نشر شد و در گذر زمان، جنبه‌هایی از آن که موافق ذوق و اشراقات عرفانی بود در آثار نظم و نثر، ماندگار شد؛ چنانکه بسیاری از متون عرفانی از جمله متن‌های تفسیری و ادبی و طریقتی، سرشار از اسرائیلیات هستند (أبوشهبه، ۱۴۱۳ق: ۱۳۹).

از شاخص‌ترین شخصیت‌های قرن دوم هجری که در کلام و تصوف، اعتبار فراوان و حتی سمّت پیشوایی داشت «حسن بصری» (متوفی ۱۱۰ق) است؛ وی از همدوره‌های وهب بن منبه و نوف بکالی و... محسوب می‌شده و او را می‌توان از نخستین افرادی دانست که پای اسرائیلیات را در تصوف اسلامی باز نمود؛ درباره او گفته شده است وی با تبار مسیحی که داشت منقولات کسانی همچون «کعب الاحبار» و «وهب بن منبه» و «عبدالله بن سلام» را در روایات و آثار خویش، نشر می‌داد و حتی در تفسیر قرآن، از بیان اقوال اهل کتاب و اسرائیلیات روی گردان نبود (البصری، ۱۹۹۲م، ج ۲: ۴۶۹ - ۴۷۸). حسن بصری، نه تنها در زمره متکلمان مشهور قرن نخست هجری محسوب می‌شود بلکه وی را صاحب مکتب خاص کلامی نیز می‌دانند:

«... به همین سبب متکلمین سنت و جماعت، حسن بصری را پیشوا و امام متکلمین می‌شناسند و در همین رهگذر است که بسیاری از فرق گوناگون کلامی تحت تأثیر تفکر حسن بصری، بنیان‌گذار سلسله مباحث و افکاری شدند که پایه و مایه از مدرّس کلامی حسن بصری می‌گرفت» (واحدی، ۱۳۸۴: ۴۰۵).

از مهمترین و بارزترین رد پاهای اسرائیلیات در عرفان اسلامی، می‌توان به روایات مربوط به «آدم و حوا»، «ابلیس»، «داستان یوسف و زلیخا»، «داستان حضرت سلیمان»، و... اشاره کرد؛ این بن مایه‌های مهم، زمینه مناسبی را برای پرواز خیال عارفان در فضای گسترده روایات توراتی و مسیحی فراهم ساخت که در امتزاج با اشارات قرآنی و برخی احادیث مأثور و غیرمأثور، به اشکال مختلف، مطرح گردد؛ جستجو در شناخت سرچشمه‌های این دو بن مایه، نقش بارز حسن بصری و از طریق او کعب الاحبار و وهب بن منبه و سایر عوامل نشر اسرائیلیات را آشکار می‌سازد.

بازتاب اسرائیلیات در جملات مشهور صوفیانه

در تاریخ تصوف اسلامی، با استشهاد به گفته عین القضاة همدانی، نخستین فردی که از صوفیان مشهور، از ابلیس دفاع کرده و مسأله شر را در وجود او، توجیه و تأویل کرده است، «حسن بصری» است؛ در واقع، او را نخستین فردی می‌توان دانست که در اسلام سخن از «نور ابلیس» بر زبان آورده است (عین القضاة همدانی، ۱۳۷۷: ۲۱۱). سخن مشهور او: «إن نور ابلیس من نار العزه لقوله تعالی: خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ» و «وَأَوْظَرَهُ نورهً لِلخَلْقِ لَعِبْدِ الْهَاءِ» (همان: ۲۱۱)؛ مهم‌ترین دستاویزی است که برخی از صوفیان در گذر زمان، برای تقدیس یا

تکریم شیطان بدان متشبه شده‌اند و البته این سخن، بسیار نزدیک به تعبیر توراتی است که از کعب‌الاحبار روایت شده است: «إن ارواح المؤمنین من نور جمال الله و إن ارواح الکافرين من نور جلال الله» (همان: ۲۱۲)؛ در واقع، این سخن را در صورتی که انتسابش به کعب الاحبار، صحیح باشد، باید قدیمی‌ترین سخن در تنزیه و تکریم ابلیس در دایره کلام اسلامی و تصوف تلقی کرد که به وسیله شخصی همچون «حسن بصری» که در نزد اکثر صوفیان از جایگاه پیشوایی برخوردار است (واحدی، ۱۳۸۴: ۳۹۱) و البته در نظر شیعیان، خوشنام نیست، تئوریزه شده، و با پذیرش از سوی برخی از بزرگان تصوف، به حوزه تصوف راه یافته و در عهد حلاج و برخی صوفیان سگری، تا مرز تقدیس شیطان نیز پیش رفته است.

از جهت همین رویکردهای کلامی است که بسیاری از اسرائیلیات، مدخل مناسبی برای تأثیر در جهان‌بینی اسلامی پیدا کرده‌اند، بطوری که حتی کتب صحاح اهل سنت نیز از این روایات، برکنار نمانده‌اند؛ چنانکه در حدیثی، ابلیس به میان تهی بودن انسان اشاره می‌کرده و می‌گوید این ویژگی، سبب می‌شود که آدم نتواند مالک نفس خویش باشد و از شهوات، وسوس، غضب و... پرهیز کند: «لما صور الله آدم في الجنة تركه ما شاء الله أن يتركه، فجعل إبليس يطيف به، ينظر ما هو، فلما راه أجوف عرف أنه خلق خلقاً لا يتمالك» (القشيري النيسابوري، بی تا، ج ۴: ۲۰۱۶).

از نکات مهم و قابل تأمل در عرفان اسلامی، نفوذ تعداد کثیری از جملات یا احادیث مجعول و اسرائیلیات در متون صوفیانه است که به صورت حدیث نبوی یا حدیث قدسی، مورد تبجیل و تحبیب صوفیان قرار گرفته است؛ در گذر زمان - به ویژه از اواخر قرن نخست هجری به بعد - بخش زیادی از اسرائیلیات به روایاتی اسلامی ملتبس شدند چنانکه در موضوعات آفرینش عالم، معاد، زندگی پیامبران و... در قالب احادیث نبوی یا روایات منقول از صحابه و تابعان به مجالس و عطا صوفیان یا کتاب‌های این طائفه وارد شدند و از آنجا که اغلب آنها ظاهری اشراقی و شهودی داشتند، به سرعت به عنوان مبناهای فکری این جریان، در متون ادبی و عرفانی، تسری یافتند (أوشبیه، ۱۴۱۳ق: ۴۲).

برخی از مشهورترین روایات با منشأ اسرائیلی، چنانکه علمای متقدم یا صاحب‌نظران متأخر بیان کرده‌اند، به شرح ذیل است:

- «قال الله: كنت كنزاً مخفياً، فأحببت أن اعرف، فخلقت الخلق، فعرقتهم بي، فعرفوني» (همان: ۱۴).
- «قال الله: ما وسعني سمائي ولا أرضي ولكن وسعني قلب عبدی المؤمن» (همان: ۱۵).
- «روی عن ابن عباس: عمر الدنيا سبع آلاف سنة» (همان: ۱۵).
- «و فی الإسرائیلیات یقول الله عز وجل: البلاء یجمع بینی و بینک، و العافیة تجمع بینک و بین نفسک» (السلمانی البغدادی، ۱۴۲۴ق، ج ۳: ۱۷۲).
- «و فی بعض الإسرائیلیات یقول الله عز وجل: ابن آدم، اطلبنی تجدنی، فإن وجدتنی وجدت کل شیء، و إن فتک فاتک کل شیء، و أنا أحب إلیک من کل شیء» (همان، ج ۳: ۳۴۰).
- «و فی الإسرائیلیات یقول الله عز وجل: البلاء یجمع بینی و بینک و العافیة تجمع بینک و بین نفسک، و إذا اشتد الكرب و عظم الخطب کان الفرج حینئذ قریباً فی الغالب» (السلمان، ۱۴۲۴ق، ج ۱: ۵۵)..

نتیجه‌گیری

جریان‌شناسی نفوذ اندیشه‌های یهودی (اسرائیلیات) در تاریخ اسلام نشان می‌دهد بسیاری از حوزه‌های علوم و فرهنگ اسلامی از آسیب ورود اسرائیلیات یا احادیث موضوع برکنار نمانده است؛ از صدر اسلام با گرویدن برخی از اهل کتاب به اسلام و همکاری‌های گسترده‌ای که میان این افراد با دستگاه خلافت و کانون‌های قدرت شکل گرفت، سبب شد بسیاری از آموزه‌های یهودی و نصرانی، به کتاب‌های سیره و تفسیر و تاریخ و حدیث، و از آنجا به متون اعتقادی و معرفتی راه پیدا کنند و جریان فکری و معرفتی اسلام را تحت الشعاع خرافات و مجعولات مذکور قرار دهند؛ بررسی‌های منصفانه و غیرمغرضانه نشان می‌دهد مذاهب اهل سنت، فرقه‌های اسلامی و بویژه تصوف بیشترین تأثیر را از این روایات پذیرفته‌اند و همین امر سبب شده است احادیث منقول از افراد مشکوکی همچون عبدالله بن سلام، کعب‌الاحبار، عکرمه، عبدالله بن عمرو بن عاص، ابوهریره، وهب بن منبه و... وارد کتاب‌های صحاح شده و از آن طریق بعنوان حدیث نبوی یا حدیث مسند به صحابه، صورت حقیقت یابد و بسیاری

از جنبه‌های اعتقادی و معرفتی مسلمانان را دچار تشتت، خرافات و افسانه‌های دور از شأن و منطق اهل کتاب سازد؛ در این میان، تنها مکتبی که به تاسی از رسول الله، بشدت با جریان‌های نفوذی اسرائیلیات، به مقابله پرداخته و آنها را همواره طرد و نفی نموده، مکتب اهل بیت (ع) و تشیع علوی است.

به عنوان توصیه نهایی، باید گفت: شناخت و بررسی مصادر و عوامل نفوذ اسرائیلیات در فرهنگ اسلامی و در پی آن عرفان و تصوف، ضرورتی اساسی است که برای پیراستن ساحت مقدس اسلام از مجعولات و خرافه‌های نفوذ کرده به آن از سوی جریان‌های مزور اهل کتاب - به ویژه در عصر صحابه و تابعین - باید با تلاشی جدی و فراگیر و با بهره‌گیری از سیره علمی و عملی معصومین (ع) همواره مدنظر مسلمانان آگاه و حقی طلب باشد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسندگان به نحو مساوی در نگارش مقاله همکاری داشتند.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می شود.

منابع

- قرآن کریم. (۱۳۸۹). ترجمه آیت الله ناصر مکارم شیرازی، انتشارات تابان، چاپ اول، تهران.
- ابراهیمی جویباری، عسکر. (۱۳۸۹). «بازتاب اسرائیلیات در قصه‌های حضرت آدم (ع) بر اساس متون تاریخی»، فصلنامه فقه و تاریخ تمدن، ۲۵(۲)، ۱۲۲ - ۱۰۵.
- ابن کثیر القرشی البصری، أبو الفداء إسماعیل. (۱۴۰۸ق.). البدایه والنهایه، المحقق علی شیری، الطبعة الاولى، بیروت: نشر دار إحياء التراث العربی.
- ابن کثیر القرشی البصری، أبو الفداء إسماعیل. (۱۴۱۹ق.). جامع المسانید والسّنن الهادی لأقوم سنن، المحقق عبد الملك بن عبد الله الدهيش، الطبعة الثانية، بیروت: دار خضر للطباعة والنشر والتوزيع.
- ابن کثیر، أبو الفداء إسماعیل. (۱۴۱۹ق.). تفسیر القرآن العظیم، المحقق محمدحسین شمس الدین، الطبعة الاولى، بیروت: نشر دار الکتب العلمیه من منشورات محمد علی بیضون.
- ابن عاشور التونسی، محمد الطاهر. (۱۹۸۴م.). تحریر المعنی السدید وتنویر العقل الجدید من تفسیر الکتب المجید، الطبعة الاولى، تونس: دار التونسیه للنشر.
- أبوشبهه، محمد بن محمد بن سویلیم. (۱۴۱۳ق.). الإسرائیلیات والموضوعات فی کتب التفسیر، الطبعة الرابعه، القاهرة: نشر مکتبه السنه.
- امامی، نصرالله. (۱۳۵۲). «منابع اسرائیلیات در ادبیات فارسی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ۱۰۸: ۵۶۸ - ۵۶۱.
- الأنجری الفاسی الصوفی، أبو العباس. (۱۴۱۹ق.). البحر المّید فی تفسیر القرآن المجید، المحقق أحمد عبدالله القرشی رسلان، الطبعة الثانية، القاهرة: من منشورات حسن عباس زکی.
- باطنی، غلامرضا. (۱۳۸۹). «مسأله رؤیت در تصوف و کلام اسلامی»، دوفصلنامه علامه، ۱۰ (۲۵): ۹۲ - ۵۹.
- البخاری الجعفی، ابوعبدالله. (۱۴۲۲ق.). الجامع المسند الصحیح المختصر من أمور رسول الله صلی الله علیه و سلم و سننه وأیامه = صحیح البخاری، المحقق محمد زهیر بن ناصر الناصر، الطبعة الاولى، دمشق: نشر دار طوق النجاه.
- البصری، حسن. (۱۹۹۲م.). تفسیر الحسن البصری، تحقیق محمد عبدالرحیم، الطبعة الاولى، قاهره: نشر دار الحدیث.
- جعفری، یعقوب (۱۳۸۶). «اسرائیلیات در کتاب‌های تفسیری و تاریخی»، فصلنامه تاریخ اسلام در آئینه پژوهش، ۱۴: ۸۰ - ۴۳.
- جعفریان، رسول. (۱۳۶۹). «نقش قصه پردازان در تاریخ اسلام»، مجله کیهان اندیشه، ۳۰: ۱۴۴ - ۱۲۱.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۴). حیات فکری و سیاسی امامان شیعه علیهم السلام، چاپ هشتم، قم: انتشارات مؤسسه انصاریان.
- حاج منوچهری، فرامرز. (۱۳۷۷). «اسرائیلیات»، مدخل دائره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۸، چاپ اول، تهران: انتشارات مرکز دائره المعارف بزرگ اسلامی.
- الحلبی، ابوالفرج علی بن ابراهیم. (۱۴۲۷ق.). إنسان العیون فی سیره الأئمن المأمون مشهور بالسیره الحلبیه، الطبعة الثانية، بیروت: نشر دارالکتب العلمیه.
- درویش، محیی الدین بن أحمد مصطفی. (۱۴۱۵ق.). إعراب القرآن و بیانه، الطبعة الرابعه، حمص: نشر دار الإرشاد للشئون الجامعیه السوریه.
- دشتی، مهدی. (۱۳۸۲). «تأملی دوباره در تفسیر کشف الاسرار میبیدی»، مجله سفینه، ۱: ۵۱ - ۳۱.

- الذهبی، محمد السید حسین. (۱۴۰۵ق.). الإسرائيليات فی التفسیر والحديث، الطبعة الثانية، دمشق: نشر دار الایمان.
- الذهبی، محمد السید حسین. (۱۳۹۶ق.). التفسیر والمفسرون، ، القاهرة: نشر مكتبة الوهبة.
- الزرکلی دمشقی، خیرالدین بن محمود. (۲۰۰۲م.). الأعلام، الطبعة خامسه عشر، بیروت: نشر دار العلم للملايين.
- السلامی البغدادی، زین الدین عبدالرحمن. (۱۴۲۴). مجموع رسائل الحافظ ابن رجب الحنبلی، المحقق أبو مصعب طلعت بن فؤاد الحلوانی، الطبعة الاولى، القاهرة: نشر الفاروق الحديثه للطباعة و النشر.
- السلمان، عبدالعزیز بن محمد. (۱۴۲۴ق.). موارد الظمان لدروس الزمان، خطب وحکم وأحكام وقواعد ومواعظ وأداب وأخلاق حسان، الطبعة الثلاثون، مملكة العربية السعودية: مجهول الناشر.
- السیوطی، جلال الدین. (۱۳۷۷ق.). الدر المنثور، چاپ افست، تهران: انتشارات اسلامیه.
- الشبلی دمشقی، محمد بن عبدالله. (۱۴۰۸ق.). آكام المَرجان فی أحكام الجان، المحقق احمد عبدالسلام، بیروت: نشر دارالکتب العلمیه.
- طباطبایی، علامه سید محمدحسین. (۱۳۷۹). قرآن در اسلام، چاپ نهم، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
- طباطبایی، سید محمد کاظم. (۱۳۷۹). «نقدی بر مقاله ابوهریره ونشر اسرائیلیات»، مجله علوم حدیث، ۱۵: ۱۴۳ - ۱۳۴.
- الطبرسی، ابومنصور احمد بن علی. (۱۴۰۳ق.). الإحتجاج، الطبعة الأولى، مشهد: نشر مرتضی.
- الطبری، محمد بن جریر. (۱۹۷۱م.). تاریخ الامم والملوک، الطبعة الاولى، القاهرة: نشر دار المعارف.
- طرهونی الکعبی السلمی، محمد بن رزق. (۱۴۲۶ق.). التفسیر و المفسرون فی غرب أفريقيا، الطبعة الاولى، الرياض، المملكة العربية السعودية: دار ابن الجوزی للنشر والتوزیع.
- عاملی، سید جعفر مرتضی. (۱۳۸۸). سیرت جاودانه، ترجمه محمد سپهری، چاپ پنجم، تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی .
- علی، جواد. (۱۴۲۲ق.). المفصل فی تاریخ العرب قبل الإسلام، ، الطبعة الرابعة، بیروت: نشر دار الساقی.
- عمر، احمد مختار عبدالحمید. (۲۰۰۹م.). معجم اللغة العربیه المعاصره، الطبعة الاولى، بیروت: نشر عالم الکتب.
- عین القضاة همدانی، عبدالله بن محمد. (۱۳۶۲) نامه های عین القضاة همدانی، تصحیح علینقی منزوی و عقیف عسیران، چاپ دوم، تهران: انتشارات منوچهری و زوار.
- عین القضاة همدانی، عبدالله بن محمد. (۱۳۷۷). تمهیدات، تصحیح عقیف عسیران، چاپ پنجم، تهران: انتشارات کتابخانه منوچهری.
- القیومی، محمد ابراهیم (۱۴۱۵ق.). تاریخ الفکر الدینی الجاهلی، ، الطبعة الرابعة، بیروت: نشر دارالفکر العربی.
- قاسم نیا، محمود وسلطانی کوهبنانی، حسن. (۱۳۹۶). «تأثیر اسرائیلیات بر چگونگی انعکاس قصه آفرینش آدم در متون منشور عرفانی فارسی (از قرن پنجم تا پایان قرن هفتم)»، دوفصلنامه مطالعات عرفانی، ۲۵: ۱۱۴ - ۸۵.
- قدح، محمود بن عبدالرحمن. (۲۰۰۱م.). الأسفار المقدسه عند اليهود وأثرها فی انحرافهم، الطبعة الثالثة والثلاثون، مملكة العربية السعودية: نشر الجامعة الإسلامیه بالمدينة المنوره.
- القشیری النیسابوری، مسلم بن الحجاج. (بی تا) المسند الصحیح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، المحقق محمدفؤاد عبدالباقی، ، الطبعة الاولى، بیروت: نشر دار إحياء التراث العربی.

المتقی الهندی، علاء‌الدین علی. (۱۴۰۱ق.). کنز العمال فی سنن الأقوال و الأفعال، المحقق بکری حیانی وصفوه السقاء، الطبعة الخامسة، القاهرة: نشر مؤسسه الرساله.

محمدقاسمی، حمید. (۱۳۷۸). «اسرائیلیات وزمینہ‌های نفوذ آن به فرهنگ اسلامی»، نشریہ بینات، ۲۴: ۸۷ - ۱۰۳.

المسیری، عبدالوہاب. (۱۹۹۹م.). موسوعه اليهود و اليهودیه و الصہیونیه، الطبعة الاولى، القاهرة: نشر دارالشروق.

معرفت، محمدہادی. (۱۳۸۰). تفسیر و مفسران، چاپ اول، قم: انتشارات موسسه فرهنگی التمهید.

المکی الناصری، محمد. (۱۴۰۵ق.). التیسیر فی أحادیث التفسیر، الطبعة الاولى، بیروت: نشر دار الغرب الاسلامی.

میرنور الہی، سیدحسین. (۱۳۹۲). «علل و زمینہ‌های گرایش به اسرائیلیات از نظر برخی اندیشمندان مسلمان»، فصلنامہ صراط، شماره ۱۰، ص ۱۴۳ - ۱۶۲.

نویا، پل. (۱۳۷۳) تفسیر قرآنی و زبان عرفانی، ترجمہ اسماعیل سعادت، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

واحدی، سیدتقی. (۱۳۸۴) در کوی صوفیان، چاپ پنجم، تهران: انتشارات نخل دانش.

References

- Abu Shuhbah, M. ibn M. ibn Suwaylim. (1413 AH). *Al-Israiliyyat wa al-mawdu at fi kutub al-tafsir* (4th ed.). Cairo, Egypt: Maktabat al-Sunnah.
- Ali, J. (1422 AH). *Al-mufasssal fi tarikh alArab qabl al-Islam* (4th ed.). Beirut, Lebanon: Dar al-Saqi.
- Ameli, S. J. M. (1388 SH). *Sirat-e javdaneh* (M. Sepehri, Trans.) (5th ed.). Tehran, Iran: Pajuheshgah-e Farhang va Andisheh-ye Eslami.
- Bateni, G. R. (1389 SH). The issue of vision in Sufism and Islamic theology. *Allameh Journal*, 10(25), 59–92.
- Bukhari al Ju fi, A. A. (1422 AH). *Al-jami al-musnad al-sahih al-mukhtasar min umur rasul Allah wa sunanihi wa ayyamihi = Sahih al Bukhari* (M. Z. ibn N. al-Nasir, Ed.; 1st ed.). Damascus, Syria: Dar Tawq al-Najah.
- Darvish, M. al-D. ibn A. M. (1415 AH). *I rab al-Quran wa bayanuh* (4th ed.). Homs, Syria: Dar al-Irshad li al-Shu un al-Jami'iyah al-Suriyyah.
- Dashti, M. (1382 SH). A renewed reflection on Maybudi's *Kashf al-asrar* commentary. *Safineh*, 1, 31–51.
- Dhahabi, M. al-S. H. (1396 AH). *Al tafsir wa al mufasssirun*. Cairo, Egypt: Maktabat Wahbah.
- Dhahabi, M. al-S. H. (1405 AH). *Al-Isra'iliyyat fi al-tafsir wa al-hadith* (2nd ed.). Damascus, Syria: Dar al-Iman.
- Ebrahimi Juybari, A. (1389 SH). Reflection of Israiliyyat in the story of Prophet Adam based on historical texts. *Fiqh va Tarikh-e Tamaddon Quarterly*, 6(25), 105–122.
- Fayyumi, M. I. (1415 AH). *Tarikh al fikr al dini al jahili* (4th ed.). Beirut, Lebanon: Dar al Fikr al Arabi.
- Haj Manuchehri, F. (1377 SH). *Israiliyyat*. In *Dairat al-Maarif-e Bozorg e Eslami* (Vol. 8, 1st ed.). Tehran, Iran: Center for the Great Islamic Encyclopedia.
- Hasan al Basri. (1992). *Tafsir al-Hasan al Basri* (M. Abd al Rahim, Ed.; 1st ed.). Cairo, Egypt: Dar al Hadith.
- Ibn Ashur al-Tunisi, M. al-T. (1984). *Tahrir al ma'na al sadid wa tanwir al aql al jadid min tafsir al-kitab al majid* (1st ed.). Tunis, Tunisia: al Dar al-Tunisiyyah li al Nashr.
- Ibn Kathir al-Qurashi al-Basri, A. al-F. I. (1408 AH). *Al-bidayah wa al-nihayah* (A. Shiri, Ed.; 1st ed.). Beirut, Lebanon: Dar Ihya al Turath al Arabi.
- Ibn Kathir al-Qurashi al-Basri, A. al-F. I. (1419 AH). *Jami al masanid wa al sunan al-hadi li-aqwam sunan* (A. al M. ibn A. al-Dahish, Ed.; 2nd ed.). Beirut, Lebanon: Dar Khadr li al-Tiba'ah wa al Nashr wa al-Tawzi.
- Ibn Kathir, A. al-F. I. (1419 AH). *Tafsir al-Quran al-azim* (M. H. Shams al-Din, Ed.; 1st ed.). Beirut, Lebanon: Dar al Kutub al Ilmiyyah.
- Jafari, Y. (1386 SH). Israiliyyat in exegetical and historical books. *Tarikh-e Islam dar Ayineh-ye Pazhuhesh Quarterly*, 14, 43–80.
- Jafarian, R. (1369 SH). The role of storytellers in the history of Islam. *Kayhan Andisheh*, 30, 121–144.
- Jafarian, R. (1384 SH). *Hayat-e fekri va siyasi-ye emaman-e Shieh alayhim al-salam* (8th ed.). Qom, Iran: Muassasah-ye Ansariyan.

- Makarim Shirazi, N. (Trans.). (1389 SH). *The Holy Quran* (1st ed.). Tehran, Iran: Taban Publications.
- Marefat, M. H. (1380 SH). *Tafsir va mofassaran* (1st ed.). Qom, Iran: Muassasah-ye Farhangi-ye al-Tamhid.
- Maki al-Nasiri, M. (1405 AH). *Al-taysir fi ahadith al tafsir* (1st ed.). Beirut, Lebanon: Dar al-Gharb al-Islami.
- Mirnur al-Ilahi, S. H. (1392 SH). Causes and contexts of inclination toward Israiliyyat from the perspective of some Muslim thinkers. *Sirat Quarterly*, 10, 143–162.
- Mohammadqasemi, H. (1378 SH). Israiliyyat and the contexts of its penetration into Islamic culture. *Beyyemat*, 24, 87–103.
- Muttaqi al-Hindi, A. al-D. A. (1401 AH). *Kanz al-ummal fi sunan al-aqwal wa al-afal* (B. Hayyani & S. al-Saqqah, Eds.; 5th ed.). Cairo, Egypt: Muassasat al-Risalah.
- Noya, P. (1373 SH). *Tafsir e Qurani va zaban-e erfani* (I. Saadat, Trans.; 1st ed.). Tehran, Iran: Markaz-e Nashr-e Daneshgahi.
- Omar, A. M. A. al-H. (2009). *Mujam al-lughah al-Arabiyyah al-mu asirah* (1st ed.). Beirut, Lebanon: Alam al-Kutub.
- Qadih, M. ibn A. al-R. (2001). *Al asfar al-muqaddasah inda al Yahud wa atharuha fi inhirafihim* (33rd ed.). Saudi Arabia: Islamic University of Medina.
- Qasimnia, M., & Soltani Kuhbanani, H. (1396 SH). The influence of Israiliyyat on the reflection of the story of Adam's creation in Persian mystical prose texts (from the fifth century to the end of the seventh century). *Mystical Studies Biannual*, 25, 85–114.
- Salami al-Baghdadi, Z. al-Din 'Abd al-Rahman. (1424 AH). *Majmu rasail al-hafiz ibn Rajab al-Hanbali* (A. M. T. al-Halwani, Ed.; 1st ed.). Cairo, Egypt: Dar al-Farouq al-Hadithah li al-Tibaah wa al-Nashr.
- Salman, A. A. ibn M. (1424 AH). *Mawarid al zaman li durus al-zaman: Khutab wa ahkam wa qawaid wa waiz wa adab wa akhlaq hassanah* (30th ed.). Saudi Arabia: Unknown publisher.
- Shibli al-Dimashqi, M. ibn A. (1408 AH). *Akam al-murjan fi ahkam al-jinn* (A. Abd al-Salam, Ed.). Beirut, Lebanon: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah.
- Suyuti, J. al-D. (1377 AH). *Al-dur al-manthur* (photocopy ed.). Tehran, Iran: Dar al-Islamiyyah Publications.
- Tabatabaei, M. H. (1379 SH). *Quran dar Eslam* (9th ed.). Tehran, Iran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah.
- Tabatabaei, M. K. (1379 SH). Critique of the article "Abu Hurairah and the spread of Israiliyyat". *Journal of Hadith Sciences*, 15, 134–143.
- Tabari, M. ibn J. (1971). *Tarikh al-umam wa al-muluk* (1st ed.). Cairo, Egypt: Dar al-Maarif.
- Tarahuni al-Kabi al-Salimi, M. ibn R. (1426 AH). *Al-tafsir wa al-mufassirun fi gharb Ifriqiya* (1st ed.). Riyadh, Saudi Arabia: Dar Ibn al-Jawzi li al-Nashr wa al-Tawzi.
- Tusi, A. ibn A. (1403 AH). *Al-ihitaj* (1st ed.). Mashhad, Iran: Murtazavi Publications.
- Vahidi, S. T. (1384 SH). *Dar kooye sofiiyan* (5th ed.). Tehran, Iran: Nashr-e Nakhle Danesh.
- Zarkali al-Dimashqi, K. ibn M. (2002). *Al-alam* (15th ed.). Beirut, Lebanon: Dar al-Ilm li al-Malayin.